प्रथमः स्तबकः

1.1 प्रथमः पाठः

[अजन्तपुंलिङ्गाः शब्दाः]

📖 **अधोलिखितानि वाक्यानि पठत–**

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

इकारान्तः पुं.

कालिदासः प्रसिद्धः **कविः**।

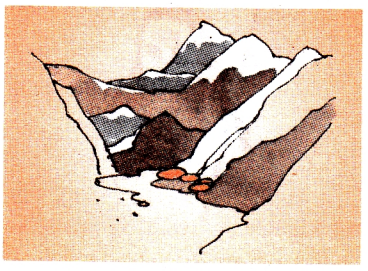

हिमालयः श्रेष्ठः **गिरिः**।

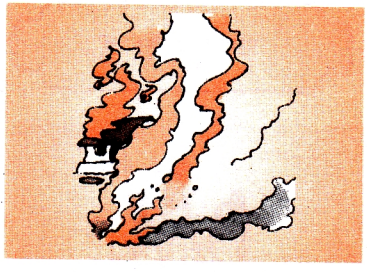

सर्वं दहति **अग्निः**।

विश्वामित्रः प्राचीनः **ऋषिः**।

उकारान्तः पुं.

विश्वस्य पालकः **विष्णुः**।

पार्वत्याः पतिः **शम्भुः**।

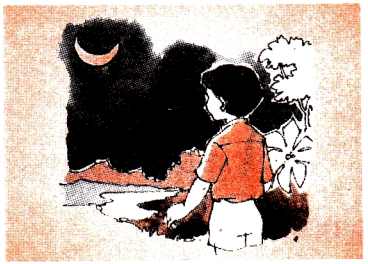

चन्द्रं पश्यति **शिशुः** ।

हितम् उपदिशति **साधुः** ।

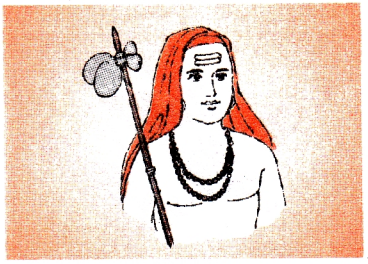

शङ्कराचार्यः **जगद्गुरुः** ।

सर्वान् रक्षति **प्रभुः** ।

ऋकारान्तः पुं.

श्रीकृष्णः प्रद्युम्नस्य **पिता** ।

लक्ष्मणः रामस्य **भ्राता** ।

रामः जनकस्य **जामाता** ।

गुरुः ज्ञानस्य **दाता** ।

ब्रह्मा जगतः **कर्ता**।

चरकः आयुर्वेदस्य **ज्ञाता**।

एतानि वाक्यानि पठत–

[इन वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

कपिः नृत्यति।

मुनिः उपदिशति।

अग्निः दहति।

शिशुः क्रन्दति।

गुरुः पाठयति।

बटुः पठति।

भानुः उदेति।

नेता भाषते।

भ्राता गच्छति।

पिता वदति।

☞ स्थूलाक्षरैः लिखितानि पदानि अजन्तपुंलिङ्गशब्दानां प्रथमायाः एकवचनरूपाणि सन्ति।

प्रथमाविभक्तिः त्रिषु वचनेषु (पुंलिङ्गे)

अधोलिखितानि वाक्यानि पठत–

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

एक.	द्वि.	बहु.
ऋषिः ध्यायति।	**ऋषी** ध्यायतः।	**ऋषयः** ध्यायन्ति।
	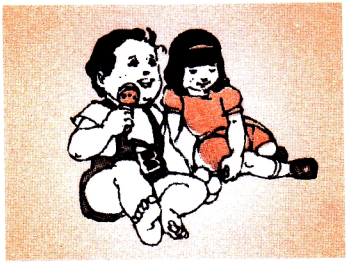	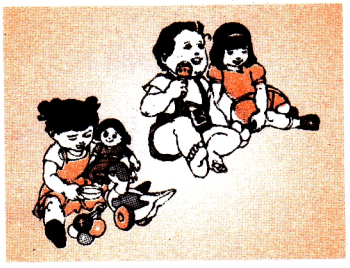
शिशुः क्रीडति।	**शिशू** क्रीडतः।	**शिशवः** क्रीडन्ति।
दाता यच्छति।	**दातारौ** यच्छतः।	**दातारः** यच्छन्ति।
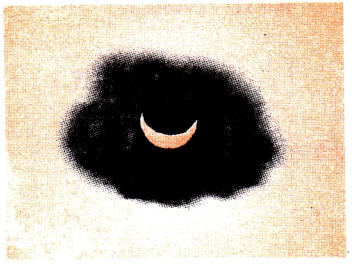		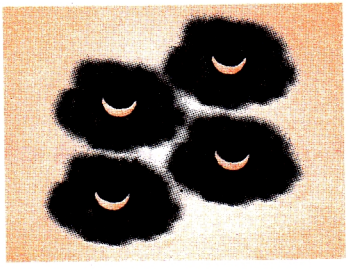
चित्रे **ग्लौः** विलसति।	चित्रे **ग्लावौ** विलसतः।	चित्रे **ग्लावः** विलसन्ति।

एतानि वाक्यानि पठत–

[इन वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

कविः गच्छति।	**कवी** गच्छतः।	**कवयः** गच्छन्ति।
कपिः कूर्दते।	**कपी** कूर्देते।	**कपयः** कूर्दन्ते।
मुनिः उपदिशति।	**मुनी** उपदिशतः।	**मुनयः** उपदिशन्ति।
यतिः मन्त्रं जपति।	**यती** मन्त्रं जपतः।	**यतयः** मन्त्रं जपन्ति।
गुरुः पाठं पाठयति।	**गुरू** पाठं पाठयतः।	**गुरवः** पाठं पाठयन्ति।
साधुः सञ्चरति।	**साधू** सञ्चरतः।	**साधवः** सञ्चरन्ति।
क्रीडापटुः क्रीडाङ्गणे धावति।	**क्रीडापटू** क्रीडाङ्गणे धावतः।	**क्रीडापटवः** क्रीडाङ्गणे धावन्ति।
जगद्गुरुः आशीर्वादं यच्छति।	**जगद्गुरू** आशीर्वादं यच्छतः।	**जगद्गुरवः** आशीर्वादं यच्छन्ति।
कर्ता प्राप्नोति।	**कर्तारौ** प्राप्नुतः।	**कर्तारः** प्राप्नुवन्ति।
वक्ता उपविशति।	**वक्तारौ** उपविशतः।	**वक्तारः** उपविशन्ति।
श्रोता प्रसीदति।	**श्रोतारौ** प्रसीदतः।	**श्रोतारः** प्रसीदन्ति।
नेता वन्दते।	**नेतारौ** वन्देते।	**नेतारः** वन्दन्ते।
भ्राता हसति।	**भ्रातरौ** हसतः।	**भ्रातरः** हसन्ति।
जामाता याति।	**जामातरौ** यातः।	**जामातरः** यान्ति।
पिता पालयति।	**पितरौ** पालयतः।	**पितरः** पालयन्ति।

अवधेयम्

भ्रातृ, जामातृ, पितृ इति शब्दानाम् रूपाणि अन्येभ्यः ऋकारान्तपुंलिङ्ग-शब्देभ्यः प्रथमायाः द्विवचने, बहुवचने द्वितीयायाः एकवचने द्विवचने च भिन्नानि भवन्ति।

नूतनक्रियारूपम्

कूर्दते = कूर्दनं करोति।

वन्दते = वन्दनं करोति।

🕮 अधोनिर्दिष्टानि प्रातिपदिकानि तेषां प्रथमायां रूपाणि च सावधानं पठत–

[अधोलिखित प्रातिपदिक और उनके प्रथमान्त रूपों को ध्यान से पढ़ें। Read carefully the following *prātipadikas* and their nominative forms.]

	प्रातिपदिकम्	प्रथमायां रूपाणि		
(क)	**कपि**	कपिः	कपी	कपयः
	हरि	हरिः	हरी	हरयः
	मुनि	मुनिः	मुनी	मुनयः

अत्र कपि, हरि, मुनि इति शब्दानां रूपाणि समानानि सन्ति।

एवमेव

(ख)	**गुरु**	गुरुः	गुरू	गुरवः
	शिशु	शिशुः	शिशू	शिशवः
	वटु	वटुः	वटू	वटवः
	पटु	पटुः	पटू	पटवः

अत्र गुरु, शिशु, वटु, पटु इति शब्दानां रूपाणि समानानि सन्ति।

एवमेव

(ग)	**नेतृ**	नेता	नेतारौ	नेतारः
	वक्तृ	वक्ता	वक्तारौ	वक्तारः
	द्रष्टृ	द्रष्टा	द्रष्टारौ	द्रष्टारः
	योद्धृ	योद्धा	योद्धारौ	योद्धारः

अत्र नेतृ, वक्तृ, द्रष्टृ, योद्धृ इति शब्दानां रूपाणि समानानि सन्ति।

विवरणम्

☞ 'क' - खण्डे प्रदत्तानां कपि, हरि, मुनि इति शब्दानाम् अन्तिमः वर्णः समानरूपेण 'इकारः' अस्ति। अतः तेषां रूपाणि समानानि। एवमेव 'ख' - खण्डे गुरु, शिशु, वटु, पटु इति शब्दानाम् अन्तिमः वर्णः 'उकारः' समानः अस्ति। अतः तेषां रूपाणि समानानि। एवमेव 'ग' - खण्डे नेतृ, वक्तृ, द्रष्टृ, योद्धृ इति शब्दानाम् अन्तिमः वर्णः 'ऋकारः' समानः अस्ति। अतः तेषां रूपाणि समानानि।

☞ येषां शब्दानाम् अत्र रूपाणि प्रदत्तानि सन्ति, ते 'प्रातिपदिकम्' / 'मूलशब्दः' इति नाम्ना व्यवहृताः भवन्ति।

एतानि प्रथमान्तरूपाणि पठत–

[इन प्रथमान्त रूपों को पढ़ें। Read these nominative declensions.]

दधि	दधि	दधिनी	दधीनि
वारि	वारि	वारिणी	वारीणि

☞ इत्यत्र 'दधि', 'वारि' इति शब्दयोः अन्तिमः वर्णः यद्यपि 'कपि', 'हरि' इत्यादीनाम् अन्तिमवर्णः इव समानः 'इकारः', तथापि रूपाणि भिन्नानि भवन्ति। यतो हि कपि, हरि इत्यादयः शब्दाः पुंलिङ्गाः सन्ति। दधि, वारि इत्यादयः शब्दाः च नपुंसकलिङ्गाः सन्ति। उभयोः लिङ्गभेदात् रूपभेदः भवति।

अवधेयम्

यस्य यस्य शब्दस्य लिङ्गं समानम्, अन्तिमः वर्णः च समानः भवति, तस्य तस्य शब्दस्य रूपं प्रायेण समानं भवति। अतः रूपसादृश्यस्य कारणम् अन्तिमः वर्णः लिङ्गं च भवति।

प्रातिपदिकप्रकाराः

भवन्तः जानन्ति, वर्णाः स्वर-व्यञ्जनभेदेन द्विधा भवन्ति। संस्कृते स्वराणां 'अच्' इति अपरं नाम व्यञ्जनानां च 'हल्' इति। अतः स्वरान्तशब्दानाम् 'अजन्त' (अच् + अन्त) - शब्देन, अथ च व्यञ्जनान्तशब्दानां 'हलन्त' (हल् + अन्त) - शब्देन व्यवहारः भवति। लिङ्गानि च त्रीणि। अतः **शब्दानां** (प्रातिपदिकानां) रूपबोधनार्थं तेषाम् अन्तिमं वर्णं लिङ्गं च आश्रित्य **षोढा विभागः** भवति –

1. अजन्तपुंलिङ्गशब्दाः	2. अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः	3. अजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः
4. हलन्तपुंलिङ्गशब्दाः	5. हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः	6. हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः

अजन्तपुंलिङ्गाः शब्दाः

एतानि प्रथमान्तरूपाणि पठत–

[इन प्रथमान्त रूपों को पढ़ें। Read these nominative declensions.]

प्रथमायां रूपाणि

	प्रातिपदिकम्	एक.	द्वि.	बहु.
अकारान्तः	**बालक**	बालकः	बालकौ	बालकाः
आकारान्तः	**गोपा**	गोपाः	गोपौ	गोपाः
इकारान्तः	**हरि**	हरिः	हरी	हरयः
ईकारान्तः	**सुधी**	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
उकारान्तः	**साधु**	साधुः	साधू	साधवः
ऊकारान्तः	**खलपू**	खलपूः	खलप्वौ	खलप्वः
ऋकारान्तः	**कर्तृ**	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
	पितृ	पिता	पितरौ	पितरः
ओकारान्तः	**गो**	गौः	गावौ	गावः

अवधेयम्

अजन्तपुंलिङ्गशब्देषु आकारान्तपुंलिङ्गाः (यथा– गोपा, विश्वपा), ईकारान्तपुंलिङ्गाः (यथा– सुधी, ग्रामणी, सेनानी), ऊकारान्तपुंलिङ्गाः (यथा– अतिचमू, खलपू), ऋकारान्तपुंलिङ्गाः (यथा– कृ), एकारान्तपुंलिङ्गाः (यथा– से), ऐकारान्तपुंलिङ्गाः (यथा– रै), ओकारान्तपुंलिङ्गाः (यथा– गो = वृषभः), औकारान्तपुंलिङ्गाः (यथा– ग्लौ) शब्दाः विरलाः एव भवन्ति। अकारान्तपुंलिङ्गशब्दान् च पूर्वम् एव (प्रथमायां दीक्षायाम्) पठितवन्तः। अन्यान् अजन्तपुंलिङ्गशब्दान् अत्र पठामः।

अभ्यासः — 1

अधोनिर्दिष्टानां पदानां प्रातिपदिकं लिखत—

[अधोलिखित पदों के मूलशब्द लिखें। Write the base of the following declined words.]

	पदम्	प्रातिपदिकम्		पदम्	प्रातिपदिकम्
यथा	कविः	कवि	8.	पटुः	
1.	हरिः		9.	प्रभुः	
2.	मुनिः		10.	इषुः	
3.	यतिः		यथा	धाता	धातृ
4.	गिरिः		11.	नेता	
5.	असिः		12.	वक्ता	
यथा	गुरुः	गुरु	13.	योद्धा	
6.	वटुः		14.	द्रष्टा	
7.	मनुः		15.	ज्ञाता	

अभ्यासः — 2

अधोनिर्दिष्टानां पदानां प्रातिपदिकं लिखत—

[अधोलिखित पदों के मूलशब्द लिखें। Write the base of the following declined words.]

	पदम्		प्रातिपदिकम्		पदम्		प्रातिपदिकम्
यथा	हरिः	–	हरि				
1.	अग्निः	–		9.	जामाता	–	
2.	शम्भुः	–		10.	रविः	–	
3.	पिता	–		11.	साधुः	–	
4.	गौः	–		12.	दाता	–	
5.	कपिः	–		13.	ऋषिः	–	
6.	शिशुः	–		14.	जगद्गुरुः	–	
7.	भ्राता	–		15.	कविः	–	
8.	विष्णुः	–		16.	कर्ता	–	

अभ्यासः — 3

उदाहरणानुसारं प्रातिपदिकं तस्य अन्त्यवर्णं च निर्दिशत—

[उदाहरण के अनुसार मूलशब्द और उसके अन्त्यवर्ण का निर्देश करें। Point out the base and its ending letter as shown in the example.]

शब्दरूपम्		प्रातिपदिकम्	अन्तनिर्देशः
यथा	अग्निः	अग्नि	इकारान्तः
1.	कविः	.....	.....
2.	शिशुः	.....	.....
3.	पिता	.....	.....
4.	गौः	.....	.....
5.	रविः	.....	.....
6.	साधुः	.....	.....
7.	भ्राता	.....	.....
8.	कपिः	.....	.....
9.	जामाता	.....	.....
10.	विष्णुः	.....	.....
11.	दाता	.....	.....
12.	ऋषिः	.....	.....
13.	शम्भुः	.....	.....
14.	कर्ता	.....	.....
15.	जगद्गुरुः	.....	.....
16.	हरिः	.....	.....
17.	मुनिः	.....	.....
18.	भानुः	.....	.....
19.	विधाता	.....	.....
20.	नेता	.....	.....

अभ्यासः — 4

उदाहरणानुसारं प्रातिपदिकस्य अन्त्यवर्णं प्रथमैकवचनरूपं च लिखत—

[उदाहरण के अनुसार मूलशब्द के अन्त्यवर्ण तथा उसके प्रथमा एकवचन का रूप लिखें। Write the ending and the nominative forms of the *prātipadikas* as shown in the example.]

	प्रातिपदिकम्	अन्तनिर्देशः	प्रथमैकवचनरूपम्
यथा	**ध्वनि**	**इकारान्तः**	**ध्वनिः**
1.	अरि	.....	.....
2.	तरु	.....	.....
3.	जेतृ	.....	.....
4.	व्याधि	.....	.....
5.	भर्तृ	.....	.....
6.	हनु	.....	.....
7.	निधि	.....	.....
8.	हन्तृ	.....	.....
9.	पङ्गु	.....	.....
10.	अलि	.....	.....
11.	हर्तृ	.....	.....
12.	उपाधि	.....	.....
13.	भिक्षु	.....	.....
14.	स्मर्तृ	.....	.....
15.	अञ्जलि	.....	.....
16.	पितृ	.....	.....
17.	नरपति	.....	.....
18.	वनस्पति	.....	.....
19.	प्रभु	.....	.....
20.	पटु	.....	.....

अभ्यासः — 5

रिक्तस्थानानि पूरयत—

[रिक्तस्थानों की पूर्ति करें। Fill in the blanks.]

उदा.

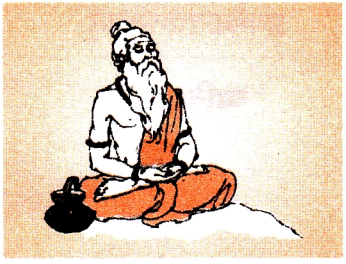

ऋषिः ध्यायति।

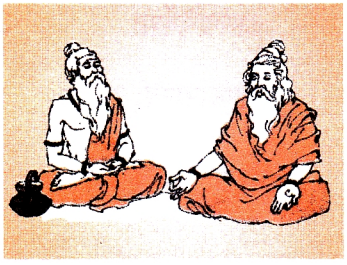

ऋषी ध्यायतः।

ऋषयः ध्यायन्ति।

1.	**यतिः**	वसति।	6.	**वेणुः**	मधुरस्वरं करोति।
	.....	वसतः।		.....	मधुरस्वरं कुरुतः।
	.....	वसन्ति।		.....	मधुरस्वरं कुर्वन्ति।
2.	**कपिः**	अनुकरोति।	7.	**पङ्गुः**	मन्दं चलति।
	.....	अनुकुरुतः।		.....	मन्दं चलतः।
	.....	अनुकुर्वन्ति।		.....	मन्दं चलन्ति।
3.	**ध्वनिः**	भवति।	8.	**दयालुः**	यच्छति।
	.....	भवतः।		.....	यच्छतः।
	.....	भवन्ति।		.....	यच्छन्ति।
4.	**गिरिः**	विराजते।	9.	**परशुः**	अस्ति।
	.....	विराजेते।		.....	स्तः।
	.....	विराजन्ते।		.....	सन्ति।
5.	**पदातिः**	शौर्येण युध्यते।	10.	**भीरुः**	पलायते।
	.....	शौर्येण युध्येते।		.....	पलायेते।
	.....	शौर्येण युध्यन्ते।		.....	पलायन्ते।

11.	**वटुः**	पतति।	16.	**अधिवक्ता**	विषयं मण्डयति।
	.....	पततः।		.....	विषयं मण्डयतः।
	.....	पतन्ति।		.....	विषयं मण्डयन्ति।
12.	**हिन्दुः**	देवं पूजयति।	17.	**उपभोक्ता**	कष्टम् अनुभवति।
	.....	देवं पूजयतः।		.....	कष्टम् अनुभवतः।
	.....	देवं पूजयन्ति।		.....	कष्टम् अनुभवन्ति।
13.	**कष्टसहिष्णुः**	फलं प्राप्नोति।	18.	सः	**वेत्ता** अस्ति।
	.....	फलं प्राप्नुतः।		तौ	..... स्तः।
	.....	फलं प्राप्नुवन्ति।		ते	..... सन्ति।
14.	**इषुः**	धनुषः निस्सरति।	19.	एषः सैन्यस्य	**नियन्ता** अस्ति।
	.....	धनुषः निस्सरतः।		एतौ सैन्यस्य	..... स्तः।
	.....	धनुषः निस्सरन्ति।		एते सैन्यस्य	..... सन्ति।
15.	**कार्यकर्ता**	कार्यं करोति।	20.	**अभिनेता**	अभिनयति।
	.....	कार्यं कुरुतः।		.....	अभिनयतः।
	.....	कार्यं कुर्वन्ति।		.....	अभिनयन्ति।

नूतनक्रियारूपम्

युध्यते	=	युद्धं करोति।
विराजते	=	शोभितः भवति।
पलायते	=	पलायनं करोति।

अभ्यासः — 6

यथोदाहरणं रिक्तस्थानानि पूरयत–

[उदाहरण के अनुसार रिक्तस्थानों की पूर्ति करें। Fill in the blanks as shown in the example.]

उदा.

कविः लिखति ।

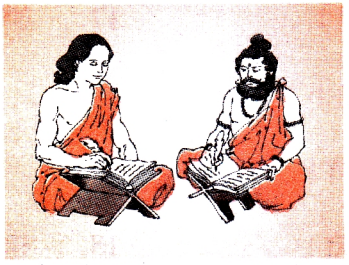

कवी लिखतः ।

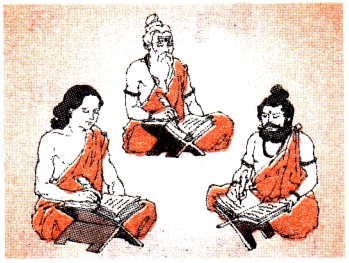

कवयः लिखन्ति । (कवि)

1. ..... खादति ।
   ..... खादतः ।
   ..... खादन्ति । (कपि)

2. ..... आक्राम्यति ।
   ..... आक्राम्यतः ।
   ..... आक्राम्यन्ति । (अरि)

3. ..... आगमिष्यति ।
   ..... आगमिष्यतः ।
   ..... आगमिष्यन्ति । (बन्धु)

4. ..... धावतु ।
   ..... धावताम् ।
   ..... धावन्तु । (रिपु)

5. ..... पलायते ।
   ..... पलायेते ।
   ..... पलायन्ते । (शत्रु)

6. ..... भाषणं करोति ।
   ..... भाषणं कुरुतः ।
   ..... भाषणं कुर्वन्ति । (वक्तृ)

7. ..... पठति ।
   ..... पठतः ।
   ..... पठन्ति । (अध्येतृ)

8. ..... वदति ।
   ..... वदतः ।
   ..... वदन्ति । (नेतृ)

9. ..... वाहनं चालयति।
..... वाहनं चालयतः।
..... वाहनं चालयन्ति। (सारथि)

10. ..... अपतत्।
..... अपताम्।
..... अपतन्। (बिन्दु)

11. ..... सञ्चरतु।
..... सञ्चरताम्।
..... सञ्चरन्तु। (पशु)

12. ..... वर्धते।
..... वर्धेते।
..... वर्धन्ते। (इक्षु)

13. ..... मिलति।
..... मिलतः।
..... मिलन्ति। (प्रतिनिधि)

14. ..... यच्छति।
..... यच्छतः।
..... यच्छन्ति। (कृपालु)

15. ..... पीडयति।
..... पीडयतः।
..... पीडयन्ति। (व्याधि)

16. ..... नियन्त्रयति।
..... नियन्त्रयतः।
..... नियन्त्रयन्ति। (नियन्तृ)

17. ..... निर्माणं करोति।
..... निर्माणं कुरुतः।
..... निर्माणं कुर्वन्ति। (अभियन्तृ)

18. ..... श्लोकम् उच्चारयति।
..... श्लोकम् उच्चारयतः।
..... श्लोकम् उच्चारयन्ति। (वटु)

19. ..... आगच्छतु।
..... आगच्छताम्।
..... आगच्छन्तु। (अतिथि)

20. ..... पुत्रं बोधयति।
..... पुत्रौ बोधयतः।
..... पुत्रान् बोधयन्ति। (पितृ)

नूतनक्रियारूपम्

आक्राम्यति = आक्रमणं करोति।
वर्धते = वृद्धिं प्राप्नोति।

अभ्यासः — 7

रिक्तस्थानानि पूरयत—

[रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks.]

उदा. **निधिः** भूमौ भवति। (निधि)

1. ..... गभीरः भवति। (जलधि)
2. ..... वने चरति। (गो)
3. ..... उदेति। (सवितृ)
4. ..... भिक्षां याचति (भिक्षु)
5. ..... विघ्नं निवारयति। (गणपति)
6. ..... प्रातः उदेति। (भानु)
7. ..... पीडां जनयति। (व्याधि)
8. ..... गृहम् आगच्छति। (जामातृ)
9. ..... मधुरः भवति। (इक्षु)
10. ..... लोकरक्षकः। (विष्णु)

उदा. **पशू** वने चरतः। (पशु)

11. ..... श्लोकं पठतः। (भ्रातृ)
12. ..... उपदिशतः। (यति)
13. ..... रक्षतः। (प्रभु)
14. ..... भाषणं कुरुतः। (नेतृ)
15. ..... शकटं वहतः। (गो)
16. ..... क्षीरं पिबतः। (शिशु)
17. ..... गुञ्जतः। (अलि)
18. ..... मल्लस्य पुष्टौ। (बाहु)
19. ..... राज्यं पालयतः। (भूपति)
20. ..... गीतं शृणुतः। (श्रोतृ)

उदा. **अभियन्तारः** कार्यं कुर्वन्ति। (अभियन्तृ)

21. ..... आक्रमणं कुर्वन्ति। (अरि)
22. ..... कपिलवर्णाः। (गो)
23. ..... दानं कुर्वन्ति। (दातृ)
24. ..... आचारशीलाः। (साधु)
25. ..... उन्नताः। (गिरि)
26. ..... तीक्ष्णाः भवन्ति। (इषु)
27. ..... युध्यन्ते। (योद्धृ)
28. ..... छायां यच्छन्ति। (तरु)
29. ..... सम्मानिताः। (कवि)
30. ..... शास्त्रं पठन्ति। (गुरु)

अभ्यासः — 8

यथोचितं रिक्तस्थानानि पूरयत—

[रिक्तस्थानों की यथोचित पूर्ति करें। Fill in the blanks properly.]

उदा.		जलधयः	निधीन् धारयन्ति।	(जलधि)
1.		.....	पञ्जरे अस्ति।	(जन्तु)
2.		.....	सृष्टिं करोति।	(विधातृ)
3.		.....	स्फुरतः।	(बाहु)
4.		.....	अरण्ये वर्धन्ते।	(तरु)
5.		.....	पठतः।	(भ्रातृ)
6.	प्राच्यां	.....	उदेति।	(भानु)
7.		.....	रणाङ्गणात् पलायन्ते।	(भीरु)
8.	कति	.....	सन्ति ?	(फल)
9.	रामस्य	.....	दीर्घौ स्तः।	(बाहु)
10.		.....	प्रसरन्ति।	(रश्मि)
11.		.....	अग्रे गच्छति।	(सेनापति)
12.		.....	काव्यं रचयतः।	(कवि)
13.		.....	क्षीरं पिबन्ति।	(शिशु)
14.		.....	आन्दोलनं करोति।	(नेतृ)
15.		.....	लोकं रक्षति	(रवि)
16.		.....	महान् भवति।	(दातृ)
17.		.....	वादं मण्डयन्ति।	(अधिवक्तृ)
18.		.....	अपशब्दं न वदन्ति।	(साधु)
19.		.....	सञ्चरतः।	(भिक्षु)
20.	धान्यानां	.....	सन्ति।	(राशि)

अजन्त-पुंलिङ्ग-शब्दाः

स्वाध्यायान्मा प्रमदः

समाजः परिवर्तनशीलः। सामाजिक-व्यवस्था अपि समये-समये परिवर्तते। आधुनिकी शिक्षण-व्यवस्था प्राचीनकालस्य शिक्षण-व्यवस्थातः भिन्ना अस्ति। इदानीं प्रारम्भिक-माध्यमिक-शिक्षार्थं विद्यालयाः उच्चशिक्षार्थम् उच्चतर-शिक्षार्थं च महाविद्यालयाः विश्वविद्यालयाः च भवन्ति। परन्तु प्राचीन-काले एतेषां सर्वेषां स्थाने गुरुकुलानि भवन्ति स्म।

घने अरण्ये, सुरम्ये नदीतीरे, जनशून्यासु पर्वतगुहासु च **ऋषयः** निवसन्ति स्म। तेषां निवासस्थानम् 'आश्रमः' इति नाम्ना प्रसिद्धम् आसीत्। तेषु आश्रमेषु गुरुकुलानि अपि प्रचलन्ति स्म। तत्र **मन्त्रद्रष्टारः** ऋषयः आचार्याः च भवन्ति स्म। तेषु कश्चन **ऋषिः**, कश्चन **महर्षिः**, कश्चन च **ब्रह्मर्षिः** भवति स्म। ते न केवलम् आचार्याः अपि तु समाजस्य उन्नायकाः संस्कारकाः च अभवन्। वसिष्ठः विश्वामित्रः च प्रसिद्धौ **ब्रह्मर्षी** आस्ताम्। वाल्मीकिः वेदव्यासः च **महर्षी** आस्ताम्। तौ भारतस्य प्राचीनतमौ प्रसिद्धौ **कवी** अपि आस्ताम्। अनयोः वाल्मीकिः आदि**कविः** आसीत्। सः आदिकाव्यं रामायणं रचितवान्।

वस्तुतः भारतीय-शिक्षणपरम्परायाः किञ्चित् वैशिष्ट्यम् अस्ति। **शिशुः** मातृगर्भे स्थितः संवर्धन-कालतः एव शिक्षां प्राप्नोति। अतः माता तस्य प्रथमः **गुरुः** भवति। जन्मानन्तरं पिता अन्ये च ज्येष्ठाः जनाः तस्य **गुरवः** भवन्ति। एवं शिशुः बाल्यकाले गृहे एव प्राथमिकीं शिक्षां प्राप्नोति। यथासमयं तस्य उपनयन-संस्कारः भवति। उपनयनानन्तरं **वटुः** गुरुकुले प्रवेशम् अर्हति। ते च **वटवः** ऋषीणां मार्गदर्शनेन स्व-स्वविषये निष्णाताः भवन्ति।

गुरुकुलस्य वातावरणं शान्तिप्रदं भवति। आश्रमं परितः विविधाः वृक्षाः लताः च शोभन्ते। तत्र हरिणाः मयूराः अन्येऽपि च **वन्यजन्तवः** स्वच्छन्दं भ्रमन्ति। तत्र गावः अपि भवन्ति। छात्राः गुरूणां गवां च सेवां कुर्वन्ति। ते आश्रमनियमान् श्रद्धया पालयन्ति।

वैदिककाले पौराणिककाले च गुरुकुलस्य प्रसिद्धिः अधिका आसीत्। न केवलं राजपुत्राः किन्तु ऋषिपुत्राः, श्रमिकपुत्राः अपि गुरुकुले पठन्ति स्म। ते गुरुकुलात् सर्वविधां शिक्षां प्राप्य राष्ट्रस्य आदर्श-नागरिकाः भवन्ति स्म। तत्र पठित्वा ते न केवलं वेदोपनिषत्-पुराण-दर्शनादि-शास्त्रेषु किन्तु नानाविधासु शिल्पकलासु विविधासु शस्त्रविद्यासु चापि **पटवः** भवन्ति स्म। अर्जुनः धनुर्विद्यायां **पटुः** आसीत्। भीमः दुर्योधनः च गदाविद्यायां **पटू** आस्ताम्।

कौरव-पाण्डवानां **गुरुः** द्रोणाचार्यः एकलव्यस्य अपि **गुरुः** आसीत्। परन्तु एकलव्यः गुरुकुले न पठितवान्। द्रोणाचार्यस्य प्रतिकृतिः एव तस्य **गुरुः** आसीत्।

गुरुकुले पठित्वा कश्चन **नेता** भवति स्म, कश्चन **वक्ता** भवति स्म, कश्चन च **योद्धा** भवति स्म। सान्दीपनि-महर्षेः गुरुकुले पठित्वा कृष्णः बलरामः च **योद्धारौ** अभवताम्। तौ **वक्तारौ, नेतारौ** अपि अभवताम्। तस्मिन् गुरुकुले दरिद्रः सुदामा अपि अपठत्। कृष्णः सुदामा च **बन्धू** आस्ताम्। तयोः मैत्री इतिहास-प्रसिद्धा अस्ति। अनेन स्पष्टं भवति यत् गुरुकुले भूपतेः दरिद्रस्य च **सूनवः** सार्धम् एव पठन्ति स्म। तेषां मध्ये समानता आसीत्। उच्च-नीचभावस्य तत्र सर्वथापि अवकाशः न आसीत्। सौहार्दपूर्णे वातावरणे स्थित्वा छात्राः विविधविद्यानां **वेत्तारः** भवन्ति स्म।

प्राचीनकालिकी शिक्षा केवलं गुरुकुलं यावत् सीमिता न भवति स्म। गुरुकुलात् प्रतिनिवृत्य गृहस्थाश्रमं प्राप्य अपि स्नातकाः आजीवनं स्वाध्याये निरताः भवन्ति स्म। अत एव समावर्तनसमारोहे गुरुः उपदिशति स्म– "सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः" इति।

◆◆◆

सुभाषितम्

- ⇨ किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या।
- ⇨ विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्।
- ⇨ रम्या रामायणी कथा।
- ⇨ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः।

अभ्यासः — 9

1. कोष्ठकस्थरूपेषु उचितं रूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत—

[कोष्ठक में स्थित रूपों में से उचित रूप चुनकर रिक्तस्थानों की पूर्ति करें। Fill in the blanks with the correct form of the words given in the bracket.]

(i) आश्रमे ..... निवसन्ति स्म। (ऋषिः / ऋषी / ऋषयः)

(ii) वसिष्ठः विश्वामित्रः च ..... आस्ताम्। (ब्रह्मर्षी / ब्रह्मर्षिः / ब्रह्मर्षयः)

(iii) गुरुकुले ..... पठन्ति स्म। (वटू / वटवः / वटुः)

(iv) अर्जुनः धनुर्विद्यायां ..... आसीत्। (पटू / पटुः / पटवः)

(v) द्रोणाचार्यः एकलव्यस्य ..... आसीत्। (गुरवः / गुरू / गुरुः)

2. मञ्जूषातः पदानि चित्वा वचनानुसारेण रिक्तस्थानानि पूरयत—

[मञ्जूषा से पदों को चुनकर रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks according to the number of words given in the box.]

ऋषिः,	गुरवः,	ब्रह्मर्षी,	शिशवः,	कपिः,
कवी,	वटवः,	महर्षिः,	यौद्धारौ,	वक्ता,
वेत्तारः,	पटू,	गावः,	गुरुः,	गावौ

(i) एक.	(ii) द्वि.	(iii) बहु.
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

3. यथास्थानं प्रथमायाः द्विवचन-बहुवचनरूपाणि लिखत–

[यथास्थान प्रथमा के द्विवचन एवं बहुवचन के रूपों को लिखें। Write the dual and plural forms of nominative declensions.]

	एक.	द्वि.	बहु.
(i)	कविः	.....	.....
(ii)	ऋषिः	.....	.....
(iii)	मुनिः	.....	.....
(iv)	शिशुः	.....	.....
(v)	गुरुः	.....	.....
(vi)	वटुः	.....	.....
(vii)	नेता	.....	.....
(viii)	वक्ता	.....	.....
(ix)	द्रष्टा	.....	.....
(x)	गौः	.....	.....

प्रथमः स्तबकः

1.2 द्वितीयः पाठः

[अजन्तस्त्रीलिङ्गाः शब्दाः]

अधोलिखितानि वाक्यानि पठत–

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

आकारान्तः स्त्री.

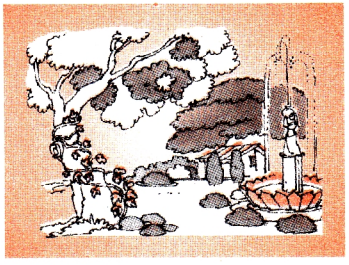

उद्याने शोभते **लता**।

कण्ठे शोभते **माला**।

विद्यालयं याति **बाला**।

वस्त्रं क्षालयति **महिला**।

गीतं गायति **कन्या**।

प्रसिद्धा एषा **पाठशाला**।

इकारान्तः स्त्री.

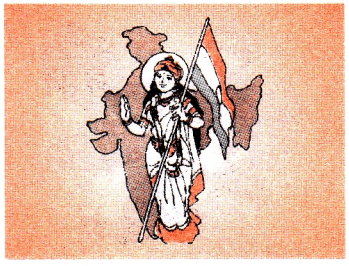

भारतम् अस्माकं **जन्मभूमिः** ।

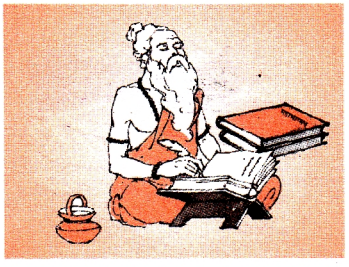

महाभारतं व्यासस्य **कृतिः** ।

एषा बुद्धस्य **मूर्तिः** ।

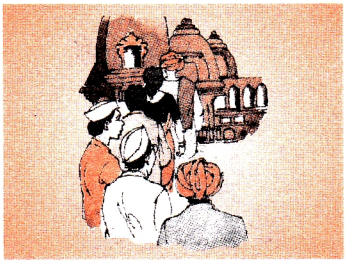

मन्दिरे भक्तानां **पङ्क्तिः** ।

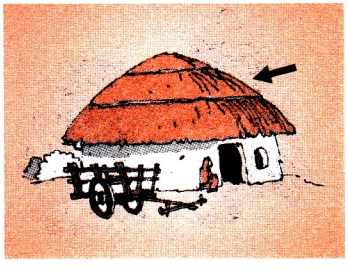

गृहस्य उपरि **छदिः** ।

महती भारतस्य **संस्कृतिः** ।

ईकारान्तः स्त्री.

एषा गङ्गा **नदी**।

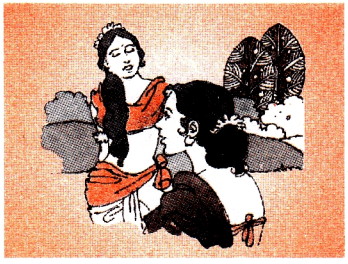

प्रियंवदा शकुन्तलायाः **सखी**।

सरस्वती विद्यायाः **देवी**।

सीता जनकस्य **पुत्री**।

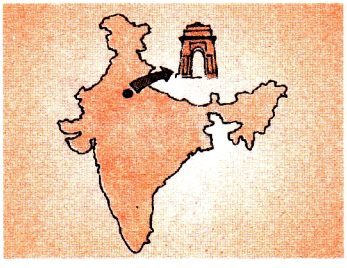

नवदेहली भारतस्य **राजधानी**।

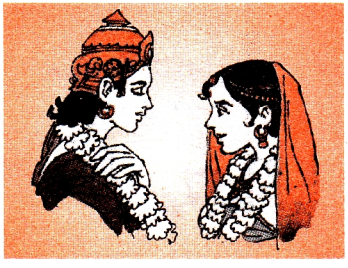

माण्डवी भरतस्य **पत्नी**।

उकारान्तः स्त्री.

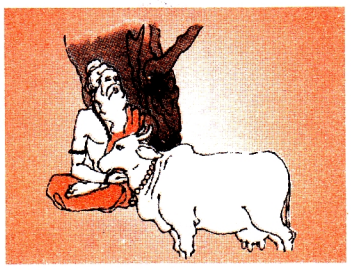

नन्दिनी वसिष्ठस्य **धेनुः**।

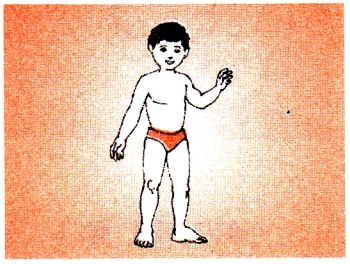

बालस्य कोमला **तनुः**।

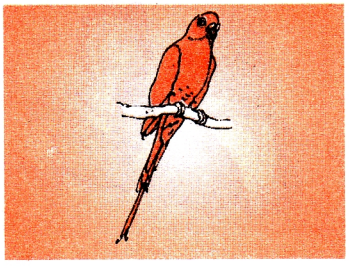

शुकस्य शोभना **चञ्चुः**।

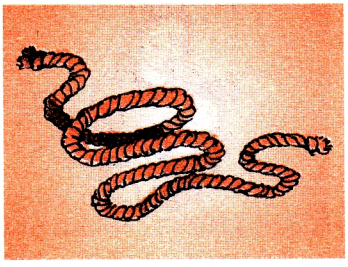

एषा दृढा **रज्जुः**।

ऊकारान्तः स्त्री.

मातरं सेवते **वधूः**।

कौसल्या सीतायाः **श्वश्रूः**।

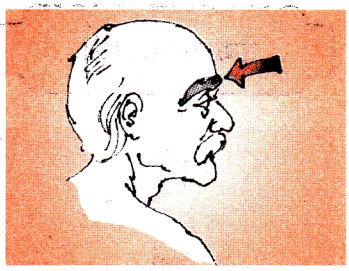

वृद्धस्य दीर्घा **भ्रूः**।

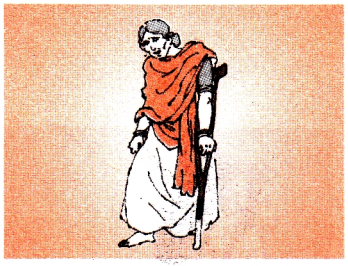

एषा वृद्धा **पङ्गूः**।

ऋकारान्तः स्त्री.

देवकी कृष्णस्य **माता**।

उर्मिला सीतायाः **याता**।

सुभद्रा कृष्णस्य **स्वसा**।

सुभद्रा रुक्मिण्याः **ननान्दा**।

टिप्पणी → स्त्रीलिङ्गे ऋकारान्ताः 'मातृ, ननान्दृ, दुहितृ, यातृ, स्वसृ, तिसृ, चतसृ' इति प्रसिद्धाः।

ओकारान्तः स्त्री.

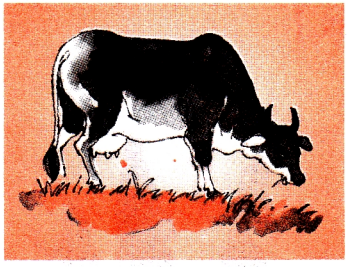

क्षेत्रे चरति **गौः**।

अवधेयम्

गो-शब्दः पुंलिङ्गे अपि अस्ति। तस्य अर्थः बलीवर्दः। गोशब्दः स्त्रीलिङ्गे अपि अस्ति। तस्य अर्थः स्त्री गौः।

एतानि वाक्यानि पठत–

[इन वाक्यों को पढें। Read the following sentences.]

मूर्तिः विराजते।

प्रीतिः वर्धते।

नदी वहति।

पुत्री गच्छति।

पत्नी याति।

धेनुः चरति।

रज्जुः अस्ति।

वधूः लज्जते।

माता पचति।

गौः चरति।

स्थूलाक्षरैः लिखितानि पदानि अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां प्रथमायाः एकवचनरूपाणि सन्ति।

प्रथमाविभक्तिः त्रिषु वचनेषु (स्त्रीलिङ्गे)

अधोलिखितानि वाक्यानि पठत–

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

एक.	द्वि.	बहु.
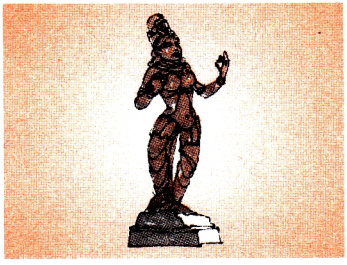	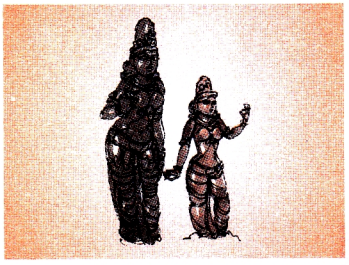	
एषा **मूर्तिः** अस्ति।	एते **मूर्ती** स्तः।	एताः **मूर्तयः** सन्ति।
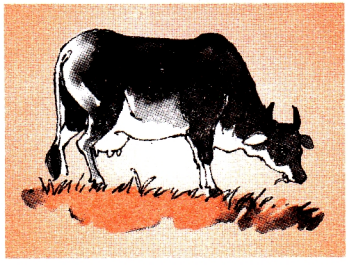	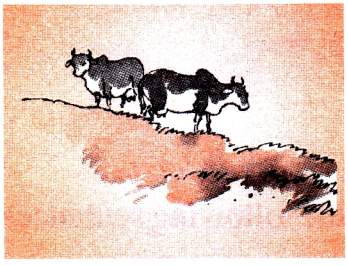	
एषा **धेनुः** चरति।	एते **धेनू** चरतः।	एताः **धेनवः** चरन्ति।
		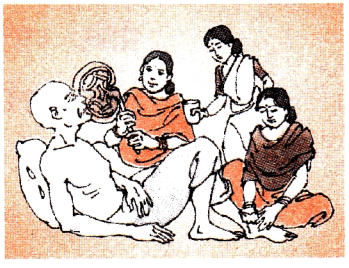
वधूः सेवां करोति।	**वध्वौ** सेवां कुरुतः।	**वध्वः** सेवां कुर्वन्ति।
	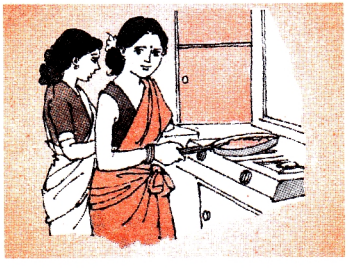	
माता पचति।	**मातरौ** पचतः।	**मातरः** पचन्ति।

🕮 एतानि वाक्यानि पठत–

[इन वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

एषा कवेः **कृतिः** ।	एते कवेः **कृती** ।	एताः कवेः **कृतयः** ।
युवतिः गच्छति ।	**युवती** गच्छतः ।	**युवतयः** गच्छन्ति ।
रात्रिः सुखेन गता ।	**रात्री** सुखेन गते ।	**रात्रयः** सुखेन गताः ।
एषा **रज्जुः** दीर्घा ।	एते **रज्जू** दीर्घे ।	एताः **रज्जवः** दीर्घाः ।
स्वसा पठति ।	**स्वसारौ** पठतः ।	**स्वसारः** पठन्ति ।
दुहिता जलं नयति ।	**दुहितरौ** जलं नयतः ।	**दुहितरः** जलं नयन्ति ।

नूतनक्रियारूपम्

लज्जते = लज्जाम् अनुभवति ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गाः शब्दाः

🕮 अधोनिर्दिष्टानि प्रातिपदिकानि तेषां प्रथमायां रूपाणि च सावधानं पठत–

[अधोलिखित प्रातिपदिक और उनके प्रथमान्त रूपों को ध्यान से पढ़ें। Read carefully the following *prātipadikas* and their nominative forms.]

	एक.	द्वि.	बहु.
आकारान्तः			
भाषा	भाषा	भाषे	भाषाः
प्रतिष्ठा	प्रतिष्ठा	प्रतिष्ठे	प्रतिष्ठाः

'लता, रमा, सीता, बाला' इत्यादीनाम् आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दानाम् अपि रूपाणि एवमेव भवन्ति।

	एक.	द्वि.	बहु.

इकारान्तः

श्रुति	श्रुतिः	श्रुती	श्रुतयः
स्मृति	स्मृतिः	स्मृती	स्मृतयः

मति, प्रीति, रीति, नीति-इत्यादीनाम् इकारान्त-स्त्रीलिङ्ग शब्दानाम् अपि रूपाणि एवमेव भवन्ति।

ईकारान्तः

वाणी	वाणी	वाण्यौ	वाण्यः

'नदी, देवी, राजधानी, पुत्री'-इत्यादीनाम् अपि ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दानां रूपाणि एवमेव भवन्ति।

उकारान्त-प्रयोगः

रज्जु	रज्जुः	रज्जू	रज्जवः

'धेनु, तनु, रेणु'-इत्यादीनां सदृशशब्दानाम् अपि रूपाणि एवमेव भवन्ति।

ऊकारान्तः

भू	भूः	भुवौ	भुवः

ऋकारान्तः

(अ)	**मातृ**	माता	मातरौ	मातरः
(आ)	**स्वसृ**	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः

ननान्दृ, दुहितृ, यातृ–शब्दानाम् अपि रूपाणि मातृशब्दवत् भवन्ति।

अभ्यासः — 10

उदाहरणानुगुणं प्रातिपदिकं निर्दिशत—

[उदाहरण के अनुसार मूलशब्द का निर्देश करें। Point out the base-word as shown in the example.]

	शब्दरूपम्	प्रातिपदिकम्
उदा.	दृष्टिः	दृष्टि
1.	मूर्तिः	.....
2.	देवी	.....
3.	धेनुः	.....
4.	माला	.....
5.	पुत्री	.....
6.	सखी	.....
7.	तनुः	.....
8.	बाला	.....
9.	जन्मभूमिः	.....
10.	भ्रूः	.....
11.	छदिः	.....
12.	राजधानी	.....
13.	पङ्क्तिः	.....
14.	चञ्चुः	.....
15.	वधूः	.....
16.	श्वश्रूः	.....
17.	कृतिः	.....
18.	लता	.....
19.	कन्या	.....
20.	माता	.....

अभ्यासः — 11

अधोनिर्दिष्टानां पदानां प्रातिपदिकम् अन्त्यवर्णं च निर्दिशत—

[अधोनिर्दिष्ट पदों के मूलशब्द तथा अन्त्यवर्ण का निर्देश करें। Point out the base and the ending letter of the following declined words.]

शब्दरूपम्		प्रातिपदिकम्	अन्तनिर्देशः
उदा.	रमा	रमा	आकारान्तः
1.	दुर्गा	.....	.....
2.	अम्बा	.....	.....
3.	सुभद्रा	.....	.....
4.	पत्रिका	.....	.....
5.	नौका	.....	.....
6.	बुद्धिः	.....	.....
7.	नीतिः	.....	.....
8.	स्तुतिः	.....	.....
9.	भक्तिः	.....	.....
10.	गौरी	.....	.....
11.	नगरी	.....	.....
12.	सुन्दरी	.....	.....
13.	कुमारी	.....	.....
14.	रज्जुः	.....	.....
15.	हनुः	.....	.....
16.	दुहिता	.....	.....
17.	याता	.....	.....
18.	ननान्दा	.....	.....
19.	स्वसा	.....	.....

अभ्यासः — 12

यथोदाहरणं रिक्तस्थानानि पूरयत—

[उदाहरण के अनुसार रिक्तस्थानों की पूर्ति करें। Fill in the blanks as shown in the example.]

उदा.	**युवतिः** पश्यति।	**युवती**	पश्यतः।	**युवतयः**	पश्यन्ति।
1.	**मूर्तिः** अस्ति।	.....	स्तः।	.....	सन्ति।
2.	**रात्रिः** भविष्यति।	.....	भविष्यतः।	.....	भविष्यन्ति।
3.	**धेनुः** चरति।	.....	चरतः।	.....	चरन्ति।
4.	**वधूः** लज्जते।	.....	लज्जेते।	.....	लज्जन्ते।
5.	**दुहिता** नन्दति।	.....	नन्दतः।	.....	नन्दन्ति।
6.	**माता** लालयति।	.....	लालयतः।	.....	लालयन्ति।
7.	**याता** वदति।	.....	वदतः।	.....	वदन्ति।
8.	**ननान्दा** गृहकार्यं करोति।	.....	गृहकार्यं कुरुतः।	.....	गृहकार्यं कुर्वन्ति।
9.	**शष्कुलिः** रुचिकरी अस्ति।	.....	रुचिकर्यौ स्तः।	.....	रुचिकर्यः सन्ति।
10.	**वर्तिः** ज्वलति।	.....	ज्वलतः।	.....	ज्वलन्ति।
11.	**कुटिः** शान्ता अस्ति।	.....	शान्ते स्तः।	.....	शान्ताः सन्ति।
12.	**अङ्गुलिः** कोमला अस्ति।	.....	कोमले स्तः।	.....	कोमलाः सन्ति।
13.	**त्रुटिः** नास्ति।	.....	न स्तः।	.....	न सन्ति।
14.	**वेणिः** वर्धते।	.....	वर्धेते।	.....	वर्धन्ते।
15.	**स्वसा** जलं नयति।	.....	जलं नयतः।	.....	जलं नयन्ति।

अभ्यासः — 13

कोष्ठस्थ-शब्दानाम् उचितैः रूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत—

[कोष्ठकस्थ शब्दों के उचित रूपों से रिक्तस्थानों की पूर्ति करें। Fill in the blanks with the appropriate forms of the words given in the bracket.]

उदा.		मूर्तिः	शोभते ।	(मूर्ति)
1.		.....	क्षेत्रे चरतः ।	(धेनु)
2.		.....	कुटिला अस्ति ।	(भ्रुकुटि)
3.		.....	प्रसरन्ति ।	(कीर्ति)
4.		.....	वेदेषु सन्ति ।	(स्तुति)
5.	अद्य	.....	का ?	(तिथि)
6.		.....	उदरभागे अस्ति ।	(नाभि)
7.		.....	स्वादिष्ठाः सन्ति ।	(शष्कुलि)
8.	श्रीक्षेत्रस्य	.....	पवित्रा ।	(रेणु)
9.	स्थाल्यां	.....	अस्ति ।	(यवागू)
10.	दशरथस्य चतस्रः	.....	सन्ति ।	(पुत्रवधू)
11.	भारतभूमिः	.....	वर्तते	(वीरप्रसू)
12.	मानवशरीरे	.....	सन्ति ।	(स्नायु)
13.	भारतीया	.....	सीमान्तप्रदेशे नियुक्ता अस्ति ।	(चमू)
14.	गावः विश्वस्य	.....	।	(मातृ)
15.	मातुः वत्से	.....	स्वाभाविकी ।	(प्रीति)
16.		.....	दीर्घाः सन्ति ।	(वेणी)
17.		.....	भाषणं कुरुतः ।	(युवति)
18.	एषा कथायाः	.....	।	(नीति)
19.	दीप-मालाभिः	.....	शोभिताः ।	(नगरी)

अजन्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः

भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे

अस्माकं देशस्य नाम भारतवर्षम् । एषः एकः बहुभाषा-भाषी देशः अस्ति । अत्र बहवः प्रदेशाः सन्ति । एषु प्रदेशेषु बह्व्यः **भाषाः** व्यवहृताः भवन्ति । प्राचीनकाले अस्य देशस्य **भाषा** संस्कृतम् एव आसीत् ।

संस्कृतभाषा भारतीय-भाषाणां **जननी** अस्ति । अनया भाषया सर्वाः प्रान्तीय-भाषाः अनुप्राणिताः प्रभाविताः च सन्ति । इयं भाषा अतीव सरला मधुरा च अस्ति । **श्रुतिः स्मृतिः** उपनिषत् पुराणं दर्शनम् अन्यानि च शास्त्राणि संस्कृते एव रचितानि सन्ति । **श्रुतयः** चतस्रः सन्ति– ऋक्, यजुः, साम, अथर्वा इति । श्रुतीनाम् आशयं **स्मृतयः** प्रतिपादयन्ति । यद्यपि बह्व्यः स्मृतयः सन्ति तथापि **मनुस्मृतिः याज्ञवल्क्यस्मृतिः** च इति द्वे **स्मृती** प्रसिद्धे स्तः ।

संस्कृतं पठित्वा जनाः सात्त्विकाः भवन्ति । अस्याः भाषायाः महत्त्वम् उपयोगितां च दृष्ट्वा अस्माकं पूर्वजैः अस्याः भाषायाः 'देवभाषा' इति अपरं नाम विहितम् ।

संस्कृतं देवानां मानवानां च **वाणी** अस्ति । पुरा उभयोः **वाण्यौ समाने** आस्ताम् । पशूनां पक्षिणाम् अपि **वाण्यः** भवन्ति । परन्तु **ताः वाण्यः** मानवोच्चारित-भाषावत् व्यक्ताः न भवन्ति । अतः ताः **वाण्यः** भाषापदवाच्याः न सन्ति ।

शब्दराशिः भाषायाः **तनुः** भवति । संस्कृतभाषायाः **शब्दसमृद्धिः** तस्याः तनुम् अलङ्करोति । **प्रीतिः**, स्नेहः, **आशा, तृष्णा, आसक्तिः** इत्येताः संसारे **रज्जवः** भवन्ति । संस्कृतभाषा-निबद्धस्य दर्शनशास्त्रस्य ज्ञानेन सा **रज्जुः** शिथिला भवति । **भगवद्भक्तिः** च अत्र साहाय्यं करोति ।

संस्कृत-वाङ्मये चतुर्दशानां भुवनानाम् उल्लेखः अस्ति । वयं यस्मिन् लोके निवसामः तस्य नाम **भूः** अस्ति । अस्माकं संस्कृतौ सर्वाः **भुवः** कुटुम्बरूपाः भवन्ति । 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति अस्माकं संस्कृतेः बीजम्

अस्ति। **जन्मभूमिः** अस्माकं कृते देवतावत् पूज्या वन्दनीया च भवति। अत एव "**जननी जन्मभूमिश्च** स्वर्गादपि **गरीयसी**" इति उक्तिः बहु मान्या वर्तते।

संस्कृतं भारतीय-संस्कृतेः पोषकम् अस्ति। संस्कृतं **संस्कृतिः** च भारतस्य अस्तित्वं महत्त्वं च द्रढयतः। अत एव सुष्ठु खलु उच्यते– "भारतस्य **प्रतिष्ठे द्वे** संस्कृतं संस्कृतिस्तथा" इति।

अवधेयम्

वर्षम्	=	देशः।
भारतवर्षम्	=	भारतदेशः।

सुभाषितम्

⇨ संस्कृतं नाम दैवी वाक्।

⇨ वसुधैव कुटुम्बकम्।

⇨ जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

⇨ भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा।

⇨ उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः॥

अभ्यासः — 14

1. पाठाधारेण रिक्तस्थानानि पूरयत–

[पाठ के आधार पर रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks on the basis of the lesson.]

(i) संस्कृतभाषा भारतीयभाषाणां ..... अस्ति ।

(ii) श्रुतीनाम् आशयं ..... प्रतिपादयन्ति ।

(iii) पशूनां पक्षिणाम् अपि ..... भवन्ति ।

(iv) शब्दराशिः भाषायाः ..... अस्ति ।

(v) सर्वाः ..... कुटुम्बरूपाः भवन्ति ।

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखत–

[अधोलिखित प्रश्नों का उत्तर लिखें। Answer the following questions.]

(i) के द्वे स्मृती प्रसिद्धे स्तः ?

..... ।

(ii) चतुर्दशसु भुवनेषु के द्वे भुवौ प्रसिद्धे स्तः ?

..... ।

(iii) काः संसारस्य रज्जवः भवन्ति ?

..... ।

(iv) अस्माकं संस्कृतेः बीजं किम् अस्ति ?

..... ।

(v) वाल्मीकिः रामोक्तिमाध्यमेन रामायणे किं वदति ?

..... ।

3. अधोलिखितानां पदानां वचनम् अन्तिमवर्णं च निर्दिशत–

[अधोलिखित पदों के वचन एवं अन्तिमवर्ण का निर्देश करें। Point out the number and the final letter of the following words.]

		वचनम्	अन्त्यनिर्देशः
(i)	भाषाः	.....	.....
(ii)	जननी	.....	.....
(iii)	श्रुतिः	.....	.....
(iv)	स्मृती	.....	.....
(v)	वाण्यः	.....	.....
(vi)	आसक्तिः	.....	.....
(vii)	तनुः	.....	.....
(viii)	प्रीतिः	.....	.....
(ix)	रज्जुः	.....	.....
(x)	भुवः	.....	.....
(xi)	भूमिः	.....	.....
(xii)	संस्कृतिः	.....	.....
(xiii)	गरीयसी	.....	.....
(xiv)	भक्तिः	.....	.....
(xv)	आशा	.....	.....